'हृषीकेश उपाध्यायका फुटकर कविता सङ्ग्रहहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन'

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत, नेपाली
विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह
दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी
भद्रकला चौहान
परीक्षा रोल नं. १०००२ (वि.सं. २०६६ सन् २०१०)
नेपाली विभाग
म.र.ब. क्याम्पस
इलाम
२०६८

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह नेपाली विभाग दोस्रो वर्षका विद्यार्थी भद्रकला चौहानले **'डा. हृषीकेश उपाध्यायका फुटकर कविता सङ्ग्रहहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन'** शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै परिश्रम र लगनका साथ तयार गरिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि म.र.ब. क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुतिका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मितिः-२०६८।१२।२१

(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)
सहप्राध्यापक
नेपाली विभाग
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस,
इलाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम

भद्रकला चौहानले यस क्याम्पसको मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत **'हृषीकेश उपाध्यायका फुटकर कविता सङ्ग्रहहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन'** शीर्षकको शोध-प्रबन्धलाई नेपाली विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको प्रयोजनका निमित्त स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समितिः

(............................)	(............................)	(..........................)
(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)	(होमनाथ सुवेदी)	(बुद्धिप्रसाद घिमिरे)
सह-प्राध्यापक,	सह-प्राध्यापक	सह-प्राध्यापक
विभागीय प्रमुख	मेची बहुमुखी क्याम्पस	म.र.ब.क्याम्पस, इलाम
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस	भद्रपुर, झापा	**शोध निर्देशक**
इलाम	**बाह्य परीक्षक**	

मिति २०६८।१२।२१

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु बुद्धि घिमिरे ज्यूको निर्देशनमा तयार गरिएको हो । आफ्नो अति व्यस्त जीवनमा अति अमूल्य समय दिई मलाई समुचित सुझाव तथा सल्लाह दिएर मार्ग निर्देशन समेत दिनु भएर यस शोधकार्यको लेखनमा अभिप्रेरित गर्नु हुने शोध निर्देशक श्रद्धेय गुरुज्यूप्रति म हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा पलपल आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउँदै मौखिक रूपमा समेत सल्लाह दिनुहुने मित्र कृष्ण दहालप्रति पनि कृतज्ञ छु । मेरो बाल्य अवस्थादेखि नै पढाइमा प्रेरणा र हौसला प्रदान गर्दै यो अवस्थासम्म ल्याई पुऱ्याइ यो शोधपत्रका लागि पनि उचित वातावरण प्रदान गर्नुहुने बुबा प्रेमबहादुर चौहान र आमा नैनकला चौहानप्रति हृदयदेखि नै कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । साथै दाई याम चौहान र भाउजू बबिता चौहानप्रति पनि कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । त्यस्तै यो शोधपत्र तयारीका क्रममा प्रत्येक समय सरसल्लाह दिएर घचघच्चाइ रहने मेरा सहयोगी दाई धनकुमार तिमसिना र दिदी शान्ता राईप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यो शोधपत्र लेखनको लागि समय उपलब्ध गराउने मेरा प्यारो भाइ महेश र बहिनी रुपा चौहानलाई पनि धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

यो शोधपत्र तयारीको क्रमा उपयुक्त छिटो छरितो रूपमा टङ्कण गरी सहयोग गर्नुहुने मिलिस्टार कम्प्युटरका शारदा सुब्बालाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु ।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु ।

भद्रकला चौहान

नेपाली विभाग

एम.ए. दोस्रो वर्ष

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम

शोधसार

शोधशीर्षक : स्व डा. हृषीकेश उपाध्यायका फुटरकर कविता सङ्ग्रहहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन

शोध प्रयोजन : त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय स्नातककोत्तर तह दोस्रो वर्ष म.र.ब. क्याम्पस इलाम नेपाली विभाग दशौ पत्रको प्रयोजनको लागि ।

शोधार्थी : भद्रकला चौहान

शैक्षिक सत्र : २०६५-२०६७

प्रस्तुत मिति :- २०६८।१२।

यस शोधपत्रलाई जम्मा ५ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा **'शोधपरिचय'** राखिएको छ । यस परिच्छेद भित्र शोधशीर्षक, शोधकार्यको प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्व, अध्ययन र विश्लेषण विधि शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामाग्री सङ्कलन विधि र शोध विधि र शोधपत्रको रुपरेखा राखेर चर्चा गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा **'डा. कवि हृषीकेश उपाध्यायको जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्य लेखनमा प्रेरणा'** मूल शीर्षक राखिएको छ । यस परिच्छेदमा उनको जीवन वृत्तान्त, व्यक्तित्वका साथै कविता लेखनमा प्रेरणाको अध्ययन गरिएको छ ।

शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदमा **'कविताको सैद्वान्तिक परिचय'** शीर्षक राखिएको छ । यस परिच्छेदमा कविताको परिचय, कविताको पूर्वीय र पाश्चात्य मान्यताको जानकारी, काव्यको परिभाषा, कविताको तत्व, नेपाली कविताको वर्गीकरण, नेपाली कविताको विकास क्रममा विद्वानहरूले गरेको काल विभाजन, नेपाली कविताको प्राथमिक माध्यमिक र आधुनिककालमा प्रयोग भएको विभिन्न धाराहरूको पनि चर्चा र कवि डा. हृषीकेश उपाध्यायको स्थान निधार्रण गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा **'डा. हृषीकेश उपाध्यायका कविता कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण'** मूल शीर्षक राखिएको छ । यस परिच्छेदमा कवि हृषीकेश उपाध्यायका कविताहरु **'बगैचा'** र **'धरतीको वारिस भएर'** कविताहरूको पाएसम्म कालक्रमिक रूपमा विषयगत आधारले शीर्षकहरू यथास्थानमा

राखी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । यसै क्रममा “क” देखि “ज” सम्म उपशीर्षक राखी छोटाछोटा मुक्तक कविता एंव उनको सामाजिक काव्य सरलाको पनि काव्यतत्वका आधारमा समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

शोधपत्रको अन्तिम पाँचौ परिच्छेदमा **‘उपसंहार’** मा समग्र मूल्याङकन गर्नका साथै उनको स्थान निर्धारण गरिएको छ । शोधपत्रको समापन खण्डमा परिशिष्ट सन्र्दभग्रन्थ सूची राखेर शोधपत्रको अन्त्य गरिएको छ । जसमा शोधपत्र तयार पार्दा प्रयोग गरिएका अति महत्वपूर्ण ग्रन्थहरूको सूची राखिएको छ साथै परिशिष्ट भागमा उपाध्यायको सम्मान पत्र तथा कदर पत्रहरु राखिएका छन् ।

विषयसूची

परिच्छेद-एक : शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक १
१.२ शोधकार्यको प्रयोजन १
१.३ विषय परिचय १
१.४ समस्या कथन २
१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू २
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा ३
१.७ शोधकार्यको औचित्य र महत्व ४
१.८ अध्ययन र विश्लेषण विधि ४
१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन ५
१.१० सामग्री सङ्कलन विधि र शोधविधि ५
१.११ शोधपत्रको रुपरेखा ५

दोस्रो परिच्छेद : हृषीकेश उपाध्यायको जीवनी र व्यक्तित्व एवम् कविता लेखनमा प्रेरणा

२. जीवनी ६
२.१ जन्म र जन्मस्थान ६
२.२ बाल्यकाल एवम् शिक्षादीक्षा ६
२.३ पारिवारिक जीवन ८
२.४ आर्थिक अवस्था र पेसा ९
२.५ स्वभाव र रूचि ९
२.६ साहित्य क्षेत्रमा संलग्नता र कृतिहरू ११
२.६.१ साहित्य लेखनमा प्रेरणा र कविता लेखन आरम्भ ११
२.६.२ प्रकाशित कृतिहरू ११
२.६.३ साहित्यिक मान्यता र जीवनदर्शन १२
२.६.४ सम्मान र पुरस्कार १३

२.७ यात्रा तथा भ्रमण १३

२.८ हृषीकेश उपाध्यायको व्यक्तित्वका विविध पक्ष १४

२.८.१ साहित्यिक व्यक्तित्व १५

२.८.१ .१ कवि व्यक्तित्व १५

२.८.१.२ काव्यकार व्यक्तित्व १७

२.८.१.३ कथाकार व्यक्तित्व १८

२.८.१.४ समालोचक व्यक्तित्व १९

२.८.१.५ निबन्धकार व्यक्तित्व २१

२.८.१.६ सम्पादक व्यक्तित्व २२

२.८.१.७ प्रवक्ता व्यक्तित्व २२

२.८.१.८ सामाजिक व्यक्तित्व एवम् धार्मिक २३

२.८.१.९ राजनीतिक व्यक्तित्व २४

२.८.१.१० चिकित्सक व्यक्तित्व २५

२.९ निष्कर्ष २५

तेस्रो परिच्छेद : कविताको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ कविताको सैद्धान्तिक परिचय २७

३.१.१ कविताको परिचय २७

३.१.२ कविताको पूर्वीय मान्यता २८

३.१.३ कविताको पाश्चात्य मान्यता २९

३.१.४ काव्यको परिभाषा ३०

३.१.५ कविताको तत्व ३३

३.१.६ कविताको वर्गीकरण ३८

३.२ नेपाली कविताको विभिन्न काल खण्डको चर्चा ४१

३.२.१ पृष्ठभूमि ४१

३.२.२ नेपाली कविताको विकासक्रममा विभिन्न विद्वानहरूले गरेको काल विभाजन ४४

३.२.३ नेपाली कविताको प्राथमिक काल (वि.सं. १८२६-१९४०) ४६
३.२.३.१ पूवार्द्ध (१८२६-१८७२ वीरधारा काल) ४६
३.२.३.२ उत्तरार्ध (वि.सं. १८७३-१९४०० भक्तिधारा ४७
३.२.३.२.१ सगुण भक्ति धारा ४८
३.२.३.२.२ निर्गुण भक्तिधारा ५०
३.२.४ नेपाली कविताको माध्यमिक काल (वि.सं. १९४१-१९७४) ५१
३.२.५ नेपाली कविताको आधुनिक काल (वि.सं. १९७५ देखि यता) ५४
३.२.५.१ परिष्कारवादी धारा (१९७५-१९९०) ५६
३.२.५.२ स्वच्छन्दतावादी प्रगतिवादीधारा (वि.सं. १९९१-२०१६) ५८
३.२.५.३ प्रयोगवादी धारा (वि.स. २०१७-२०२९ सम्म) ६२
३.२.५.४ समसामयिक धारा (वि.सं. २०३० देखि हालसम्म) ६५
३.३. कवि हृषीकेश उपाध्यायको आधुनिक कविता क्षेत्रमा स्थान निधार्रण ६९

चौथो परिच्छेद

४.१ कवि हृषीकेश उपाध्यायका कविता कृतिहरूको अध्ययन र विश्लेषण ७२
४.२ बगैंचा कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताहरूको अध्ययन र विश्लेषण ७२
४.३ 'धरतीको वारिस भएर' कविता सङ्ग्रह भित्रका फुटकर कविताहरूको विश्लेषण ८८
४.३.१ निष्कर्ष ९८
४.४ 'सरला' (सामाजिक) काव्यको अध्ययन ९८
४.४.१ काव्यको संरचना ९८
४.४.२ काव्यको कथावस्तु ९९
४.४.३ काव्यको पात्रविधान १००
४.४.४ काव्यको परिवेश १०१
४.४.५ काव्यको उद्देश्य १०१
४.४.६ काव्यमा द्वन्द्व प्रयोग १०१
४.४.७ काव्यको रसप्रयोग १०२

४.४.८ काव्यको भाषाशैली १०२
४.४.९ निष्कर्ष १०२
पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार १०४
सम्भाव्य शोध शीर्षकहरु १०९
सन्दर्भग्रन्थसूची
परिशिष्ट
फोटो
प्रमाण पत्र
सम्मान पत्र

चिन्ह प्रयोग र सङ्केत सूची

चिन्ह	अर्थ
/	र, वा
....	क्रमश

सङ्क्षिप्त रुप	**पूर्ण रुप**
वि.सं.	विक्रम संवत
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
म.र.ब.	महेन्द्ररत्न बहुमुखी
प्रा.वि.	प्राथामिक विद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
डा.	डाक्टर
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
गा.पं.	गाउँ पञ्चायत
सा.प्र.	साझा प्रकाशन
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
चौ.सं.	चौथो संस्करण
पृ.	पृष्ठ
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
बी.ए.	ब्याचलर अफ आर्टस
छै.सं.	छैठो संस्करण
बी.एल.	व्याचलर अफ ल
एम.ए.	मास्टर्स अफ आर्टस
ई.पू.	ईसा पूर्व